

ФИГЫЛЬ

Фигыль турында гомуми төшенчә

Билгеләмә

Предметның эшен, хәрәкәтен, хәлен, торышын белдерә торган сүзләр **фигыль** дип атала.

фигыль төрлөнөшлөрө:

- 1) **барлык һәм юклык белән төрләнә;**
- 2) **заман белән төрләнә;**
- 3) **наклонение белән төрләнә (боерык, теләк, шарт фигыльләр);**
- 4) **юнәлеш белән төрләнә;**
- 5) **зат-сан белән төрләнә.**

Фигыльнең барлык-юклык белән төрләнеше

Барлык фигыль барлык-юклык белән төрләнә ала. Фигыльнең юклык формасы –ма/-мә кушымчалары белән ясала. Барлыкның махсус кушымчасы юк. Юклык кушымчасы фигыльнең нигезенә ялгана: бар-**ма**, кил-**мә**, сана-**ма**, эшлә-**мә**.

Фигыльнең зат-сан белән төрләнеше

Билгеләмә

Эш, хәл, хәрәкәтне башкаручы затка ишарә итә торган кушымчалар зат кушымчалары дип атала.

I зат эшне сөйләүче башкарганын күрсәтә: кайтам, бирдем, укыганмын, сөйләрмен, язачакмын. I зат кушымчалары эшне сөйләүче (мин) үтәгәнне аңлаталар.

II зат эшне тыңлаучы башкарганын күрсәтә: кайтасың, киттең, алгансың, көтәрсең, үсәчәксең.

II зат кушымчалары эшне тыңлаучы (син) үтәгәнне белдерәләр.

III зат эшне сөйләүчедән һәм тыңлаучыдан читтәге зат яки предмет башкарганын күрсәтә: кайта, керде, күргән, санар, җырлаячак.

III зат кушымчалары булмаса да, эшнең өченче зат (ул) тарафыннан үтәлгәнне аңлашылып тора.

Зат кушымчаларының төрлөрө:

тулы төр

	берлек	күплек
I зат	- мын /- мен	- быз /- без
II зат	- сың /- сең	- сыз /- сез
III зат	—	- лар /- ләр

кыска төр

	берлек	күплек
I зат	- м	- к
II зат	- ң	- гыз /- гез
III зат	—	- лар /- ләр

Хикэя фигыль

Билгелэмә

Эш, хэл, хәрәкәтнең булу-булмавын хикэяләү, хәбәр итү рәвешендә белдерелгән фигыль формалары хикэя фигыль дип атала.

Хикэя фигыльнең өч заманы бар:

хәзерге заман, үткән заман, киләчәк заманнар. Аларның тугыз формасы бар:

хәзерге заман ;

үткән заман -

билгеле (категорик)үткән заман;

билгеле (нәтижәле) үткән заман;

тәмамланмаган үткән заман;

күптән үткән заман;

кабатлаулы үткән заман;

киләчәк заман -

билгеле киләчәк заман;

билгесез киләчәк заман.

Хикэя фигыль барлык/юклык, зат-сан белән төрләнә.

Хикәя фигыль жөмләдә хәбәр булып килә.

Жәй көне. Эссе һавада мин суда коенам,

Чәчрәтәм, уйныйм, чумам, башым белән суны сөзәм.

(Г. Тукай. “Су анасы”)

Киләчәк заман хикәя фигыль

Киләчәк заман хикәя фигыльнөң мөгънөсө:

Киләчәк заман хикәя фигыль сөйләүче сөйләп торган вакыттан соң булган эш-хәлне белдерә.

Ул өч төрле була:

- 1) билгеле киләчәк заман;
- 2) билгесез киләчәк үткән заман;
- 3) киләчәк үткән заман;

1) Бирелгэн фигыльларне зат-сан белэн барлыкта-юклыкта билгеле килчэк заманда төрлэндереgez.

ЯЗ

берлек

күплек

I зат

/

/

II зат

/

/

III зат

/

/

ЯЗ

берлек

күплек

I зат	язачакмын / язмаячакмын	язачакбыз / язмаячакбыз
II зат	язачаксың / язмаячаксыз	язачаксыз / язмаячаксыз
III зат	язачак / язмаячаклар	язачаклар / язмаячаклар

2) Бирелгэн фигыльларне зат-сан белэн барлыкта-юклыкта билгесез килчэк заманда төрлэндереgez.

үс

берлек

күплек

I зат

/

/

II зат

/

/

III зат

/

/

үс

берлек

күплек

I зат үсәрмен / үсмәмен

үсәрбез / үсмәбез

II зат үсәрсең / үсмәссең

үсәрсез / үсмәссез

III зат үсәр / үсмәс

үсәрләр / үсмәсләр

Киләчәк заман фигурьләрән табыгыз. Билгеле киләчәк заманнан билгесез киләчәк заманны ясагыз.

«Мин кая басканымны белмим. Бер көндә әллә ничаклы үсәкән кебек булдым: уенмыни?! Минем колыным бар. Ул айгыр! Төсле алмачуарга әйләнәчәк! Тирә-якта дан тоткан ике агасы кебек чабышкы булачак!»

Хәзерге заман хикәя фигыль

Хөзөргө заман хикәя фигыльнөң мәгънөлөрө:

1) жөмлэдә хәзерге заман хикәя фигыль сөйләүче сөйләп торган чактагы эш, хәл, хәрәкәтне белдерә;

Мин язам, шунда күрәм:

Лампам эчендә май кими. (Г. Тукай)

2) даими яки гадәт буларак кабатлана торган эш, хәл, хәрәкәтне белдерә;

Идел Каспий диңгезенә коя.

3) якын киләчәктә булуы ышанычлы эшне аңлата;

Мин быел Төркиягә барам.

4) сөйләмне җанландыру өчен, үткән заман мәгънәсендә кулланыла.

1941 нче елда Бөек Ватан сугышы башлана.

3) Бирелгэн фигыльларне зат-сан белэн барлыкта-юклыкта хэзерге заманда төрлэндереgez.

уқы

берлек

күплек

I зат

/

/

II зат

/

/

III зат

/

/

уқы

берлек

күплек

I зат	укыйм / укымыйм	укыйбыз / укымыйбыз
II зат	укыйсың / укымыйсың	укыйбыз / укымыйбыз
III зат	укый / укымый	укыйлар / укымыйлар

Хэзерге заман фигурьльлэрен табыгыз. Барлык формасыннан юклык формасын ясагыз.

“Бүген бөтен авылның асты өскә килә. Әллә ничә йөзләп егетләр, ат менеп чыкканнар да, яшь киленле йортларга кереп, сөлге жыеп йөриләр. Малайлар, кайсы атта, кайсы жәяү өйдән-өйгә йомырка сорарга чыкканнар. Аларга яшелле-кызыллы буяуга буяп әзерләп куйганнар. Хатынкызлар бертуктаусыз кайный: киенәләр, ясаналар, буяналар, тырт-мырт өйдән-өйгә йөгәрәләр.»

Үткән заман хикәя фигыль

Үткән заман хикәя фигыльнөң мөгънөсө:

Үткән заман хикәя фигыль сөйләүче сөйләп торган вакыттан элек булган эш-хәлне белдерә.

Ул берничә төрле була:

- 1) билгеле (категорик) үткән заман;
- 2) билгесез (нәтижәле) үткән заман;
- 3) тәмамланмаган үткән заман;
- 4) күптән үткән заман;
- 5) кабатлаулы үткән заман.

4) Бирелгэн фигыльларне зат-сан белән барлыкта-юклыкта билгеле үткән заманда төрлөндөргөз.

кара

берлек

күплек

I зат

/

/

II зат

/

/

III зат

/

/

кара

берлек

күплек

I зат	карадым / карамадым	карадык / карамадык
II зат	карадың / карамадың	карадыыз / карамадыгыз
III зат	карады / карамады	карадылар / карамадылар

5) Бирелгэн фигыльларне зат-сан белэн барлыкта-юклыкта билгесез үткэн заманда төрлөндерез.

ЭЙТ

берлек

күплек

I зат

/

/

II зат

/

/

III зат

/

/

ЭЙТ

берлек

күплек

I зат   **эйткәнмен / эйтмәгәнмен   эйткәнбез / эйтмәгәнбез**

II зат   **эйткәнсең / эйтмәгәнсең   эйткәнсез / эйтмәгәнсез**

III зат   **эйткән   / эйтмәгән   эйткәннәр / эйтмәгәннәр**

Үткән заман фигыльләренең бер төрөннән икенче төрөн ясагыз.

**“Бер якта аллы-гөлле, кызыллы-яшелле чүпрәк диңгезе
үз алдында дулкынланып тора – болар хатын-кызлар.
Икенче якта, бик куге булып, ирләр бер түгәрәк ясап
оешканнар. Монда көрәш барадыр. Болардан читтә бала-
чага, карт-коры, сатучы-фәлән, ат, арба, белмим, әллә
ниләр кара болыт кебек бөтен сыртны каплап алганнар.”**

Фигыльнең заман белән төрләнеше

№	фигыл ь	хәзерге заман	билгеле үткән заман	билгесез үткән заман	билгеле киләчәк заман	билгесез киләчәк заман
1	уят	уята	уятты	уяткан	уятчак	уятыр
2	көт	көтә	көтте	көткән	көтәчәк	көтәр
3	сакла	саклый	саклады	саклаган	саклаяча к	саклар
4	сөйлә	сөйли	сөйләде	сөйләгән	сөйләячә к	сөйләр

Фигыльнең зат-сан белән төрләнеше

№	хәзерге заман	билгеле үткән заман	билгесез үткән заман	билгеле киләчәк заман	билгесез киләчәк заман
1	ябам	яптым	япканмын	ябачакмын	ябырмын
2	көләсең	көлдең	көлгәнсең	көләчәксең	көләрсөң
3	саный	санады	санаган	санаячак	санар
1	булабыз	булдык	булганбыз	булачакбыз	булырбыз
2	ачасыз	ачтыгыз	ачкансыз	ачачаксыз	ачарсыз
3	көйлиләр	көйләделәр	көйләгәннәр	көйләячәкләр	көйләрләр

Фигыльнең барлык-юклык белән төрләнеше

№	хәзерге заман	билгеле үткән заман	билгесез үткән заман	билгеле килчәк заман	билгесез килчәк заман
1	утырмыйм	утырмадым	утырмаганмын	утырмайчакмын	утырмамын
2	килмисең	килмәдең	килмәгәнсең	килмәячәксең	килмәссең
3	бәйләми	бәйләмәде	бәйләмәгән	бәйләмәячкк	бәйләмәс
1	күрмибез	күрмәдек	күрмәгәнбез	күрмәячәкбез	күрмәбез
2	ятмыйсыз	ятмадыгыз	ятмагансыз	ятмаячаксыз	ятмассыз
3	йөрмиләр	йөрмәделәр	йөрмәгәннәр	йөрмәячәкләр	йөрмәсләр

Йомгаклау

Өзекләрдән төрле заман фигураларын табып әйтәп чыгыгыз.

“Теге данлыклы Күк бия дә киләп җитте. Күрүгә шуңардан күземне алмадым. Гаҗәп бер мал икән: кыска яллы, сирәк койрыклы, чандыр гәүдәле нәрсә. Очасы тар, бер якка берәз чалыш, аркасы берәз бөкерерәк. Эмма күкрәк дигәнә бөтенләй арысланныкы – шундый киң, шундый нык күренә. Тезләре ике яккарак китеп тора, бәкәлләренә карагач, тагы хәйран калдым; алар шундый озыннар ки, мин гомеремдә андыйны күргәнәм юк. Күзләре зурлар – уйнап, ялкынланып торалар. Өстенә кечкенә, кап-кра, башы бөтенләй ялангач, кулына камчы тотып, бер башкорт малае менгән.”

**“Алмачуар жан биргәндә мин аның баш очында идем.
Епый алмадым. Йөрәгем таш булып катты.
Шуннан соң, дөньяда һичбер малга, һичбер әйбергә
күңелем дә, күзем дә төшмәде: һичбер нәрсәне сөя
алмадым.
Алмачуар минем йөрәгемдә: җиргә, күккә, адәмнәргә,
бөтен нәрсәләргә булган мөхәббәтемне үзе белән бергә
алып китте.”**